

Ленська С. В.,
доктор філологічних наук, доцент,
професор кафедри української літератури
Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

САТИРИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ КОНЦЕПТУ «ЯРМАРОК» У НАРИСІ ОЛЕНИ ЗВИЧАЙНОЇ «МИРГОРОДСЬКИЙ ЯРМАРОК»

Анотація. У статті досліджено сатиричну трансформацію концепту «ярмарок» у нарисі «Миргородський ярмарок» талановитої письменниці з діаспори Олени Звичайної. Визначено, що головною темою твору є викриття антигуманної сутності сталінської тоталітарної держави, зокрема розкрито тему Голодомору 1932–1933 років.

Проаналізовано специфіку авторської концепції художнього діалогу з Гоголем та його повістю «Сорочинський ярмарок». О. Звичайна використала прийом сатири, який став домінуючим в будові сюжету, образної системи, в авторських відступах, виявився на мовленнєвому рівні твору. Прийом сатири підсилений прийомом іронії, що реалізований в епіграфі до 1 розділу.

Виявлено, що гармонійний світ гоголівської повісті контрастує з жахливою дійсністю, зображеною в нарисі О. Звичайної. Тоталітарна держава заснована на страхові. Зміни, які відбулися за сто років, свідчать, що барвистий і прекрасний світ українського селянства зруйнований.

Проаналізовано художню реалізацію концепту «ярмарок» через протиставлення двох груп образів – продавців і покупців. Прикладами з тексту підтверджено, що продавцями на ярмарку є майже мертві від голоду селяни, а покупцями – найновіша більшовицька еліта, ті, хто відпочиває на курорті в Миргороді. Розкрито, що концепт «ярмарок» реалізований через субконцепти «ярмарок як скупчення», «ярмарок як галас».

Проаналізовано образ головного героя Михайла Самодина, який втілює збірний образ українського селянства. Йому притаманні найкращі людські риси – працелюбство, доброта, турбота про рідних. Він гине від голоду й не врятував дружину й онучок.

Розглянуто образи «курортників» – новітньої радянської номенклатури – і членів їх сімей, яким байдуже до смерті тисяч селян.

Здійснено порівняння: у «Вечорах на хуторі біля Диканьки» М. Гоголя Сорочинський ярмарок є втіленням живої народної стихії, символом гармонії, буянності життєвих сил, а в нарисі О. Звичайної навпаки, він є символом свідомого нищення українського народу. Елементи памфлету, сатири, пафосу в авторських відступах у нарисі «Миргородський ярмарок» моделюють антитоталітарний дискурс.

Ключові слова: концепт «ярмарок», авторський відступ, Голодомор, нарис, інтертекстуальні зв'язки, сатира, іронія.

Постановка проблеми. Концептосфера літератури української діаспори в сучасному літературознавстві відрефлексована недостатньо, проте вона є важливим складником формування цілісної та науково обгрунтованої картини розвитку вітчизняного літературного процесу. Персональний, жанрово-тема-

тичний і стильовий виміри еміграційної літератури вивчені неповно, оскільки надто широке поле дослідження унеможливило виснажливість наукового пізнання всіх аспектів повною мірою в межах однієї або навіть кількох фундаментальних праць. Художній світ Олени Звичайної (1902–1985 роки життя) частково привертав увагу літературознавців, однак під кутом зору концептосфери ще не розглядався.

Олена Звичайна – це псевдонім Олени Джуль (Дельгівської), інтелігентки, вчительки, однієї із сотень тисяч жертв сталінських репресій 1930-х років, якій поталанило вижити в «несамовиту добу» (М. Хвильовий). Разом із чоловіком Михайлом Джулем, колишнім вояком Української Народної Республіки, а потім в'язнем сталінських концтаборів, наприкінці Другої світової війни емігрувала в Німеччину, а пізніше – в США, де долучилася до творення художнього метатексту української діаспори. Поставивши за мету відкрити світові моторошну правду про життя українців за умов більшовицького режиму, О. Звичайна (псевдонім вказує на типовість сповненої страждань і втрат долі жінки в радянській державі) одна за одною друкує повісті «Золотий потічок з голодного Харкова» (1947 рік), «Селянська санаторія» (1952 рік), «Ти» (1982 рік), нарис «Миргородський ярмарок» (1953 рік), збірку малої прози «Оглянувшись назад» (1954 рік), двотомний роман «Страх» (1957–1958 роки), двотомний роман «Ворог народу» (1966 рік) (обидва у співавторстві із чоловіком, який взяв псевдонім Михайло Млаковий).

Аналіз останніх досліджень. Увага до творчого доробку О. Звичайної розпочалася зі статті В. Мацька в «Енциклопедії Сучасної України» [1]. У монографії С. Ленської проаналізовано тематику й художні особливості новелістики письменниці [2]. Проблема зіставлення нарису «Миргородський ярмарок» О. Звичайної з гоголівським «Сорочинським ярмарком» розкривається в статтях М. Кушнерьової та С. Ленської [3; 4; 5]. У розвідці С. Журби йдеться про художнє осмислення трагедії Голодомору в діаспорній прозі [6]. Проте переосмислення концепту ярмарковості для розкриття авторської ідеї в нарисі О. Звичайної досі не ставало предметом спеціальних досліджень, що зумовлює актуальність роботи. У розвідці застосована методика С. Бибік [7].

Мета статті – визначення основних семантичних ознак концепту *ярмарку* й аналіз специфіки його художньої реалізації відповідно до авторської ідеї в нарисі О. Звичайної.

Виклад основного матеріалу. Нарис О. Звичайної «Миргородський ярмарок» був надрукований 1953 року відразу у двох видавництвах – у Канаді й у Німеччині. Те, що авторка надіслала рукопис відразу у два видавництва, свідчить про її глибоку зацікавленість у появі твору. Нарис має присвяту –

жертвам Голодомору 1932–33 років. Позичуючи свою місію стати голосом загиблих від штучного голоду мільйонів українців, О. Звичайна поемічно розкриває антигуманність більшовицької системи через зображення описаного Гоголем у «Вечорах на хуторі біля Диканьки» Сорочинського ярмарку.

Письменниця прямо вказує на твір геніального попередника як на прототекст, контрастно зіставляючи два ярмарки: гоголівський, що відбувався століття тому, і сучасний їй, тобто 1933 року. Головний художній прийом у нарисі О. Звичайної – антитеза. Вона реалізується на всіх рівнях структурної організації тексту – в сюжетобудуванні, в образній системі, в концепції та настроєвій спрямованості, в позасюжетних елементах (пейзажних замальовках та авторських відступах), на рівні мовленнєвої організації тексту.

Описуючи відвертий грабунок партійною номенклатурою знесилених від голоду селян, О. Звичайна вдається до прийому іронії, взявши за епіграф до першого розділу вислів із другої гоголівської збірки: «У Миргороді нема ні злочинства, ні шахрайства» [8, с. 9]. Так насправді було в тихій і мальовничій українській провінції за часів Гоголя, але радянська влада, заснована на обмані, подвійних стандартах, облудності, зруйнувала цей провінційний рай.

Як відомо, ярмарок є місцем купівлі-продажу товарів побутового призначення, що відбувається постійно або принаймні повторюється. Велика торговиця у Великих Сорочинцях поблизу Миргорода після появи дебютної збірки М. Гоголя стала відомою на теренах усієї Російської імперії. Ось уже понад два століття функціонує Сорочинський ярмарок. І нині щороку на нього збирається кілька мільйонів відвідувачів.

Сучасна вчена С. Бирик, досліджуючи концепт ярмарковості, слушно зазначила, що «крім утилітарного призначення ярмарок віддавна виконував і функцію розважальну, адже був місцем скупчення, великого пожвавлення люду, галасу» [7, с. 88].

Як і належить, процес торгівлі містить дві групи образів – покупців і продавців. Серед продавців у «Миргородському ярмарку» вирізняється Михайло Семенович Самодін, який у творі Гоголя віз на продаж величезну хуру, навантажену лантухами з добірною пшеницею. О. Звичайна свідомо вибудовує інтертекстуальні зв'язки з попередньою традицією, вводячи у свій текст гоголівського персонажа. На торговицю 1933 року Михайло Самодін несе продавати єдину цінну річ, що зберігалася та передавалася з покоління в покоління як родинна реліквія – неймовірної краси плахту своєї дружини, що дісталася їй від баби в придане. Плахта часів Гоголя йде в обмін на хлібину, якою селянин прагне врятувати від смерті знесилена дружину й двох онучок-сиріт, котрі залишились після голодної смерті сина з невісткою. Головному героєві вдається здійснити такий обмін, але він теж гине, не дійшовши кілька кроків до рідного двору. У підтексті читач здогадується, що хлібина в торбі селянина не потрапить у руки його родини, тож порятунку їм немає.

Самодін не є винятком серед продавців. Портретуючи українських хліборобів, О. Звичайна в численних публіцистичних авторських відступах апелює до Гоголя, наголошуючи, що століття тому ярмарок не міг вмістити силу-силенну людей, котрі привезли на продаж неймовірну кількість різноманітного краму – від домашньої птиці й виробів ремісників до витворів народного мистецтва. Століття потому читач спостерігає протилежну картину: «Селяни похмуро-мовчазні, повільні,

мляві, ба навіть зовсім нерухомі; курортники балакучі, гомінкі й заклопотано-метушливі. Селяни стоять, сидять і напівлежать на землі довгими рядами, утворюючи живі коридори майже нерухомих і на диво повних людей, а курортники барвистим, галасливим потоком метушливо хлопчуться в стислих берегах тих коридорів, переливаючись туди й сюди, неначе живе срібло» [8, с. 12]. Контрастно зображено одяг обох категорій учасників торговиці: «Селяни – в рештках колишнього одягу, не бракує й зовсім обідраних. Курортники – в чистих літніх костюмах і сукнях, у піжамах, майках і різнокольорових модних «сарафанах»; не бракує й пишно вдягнених...» [8, с. 12]. Отже, субконцепт «ярмарок як скупчення» художньо реалізується через протиставлення продавців і покупців – знесилених від голоду селян і завзятих, веселих «курортників».

У нарисі О. Звичайної наявний опис товарів, який продають «живі мумії»: рушники, скатертини, весільні сорочки неймовірної краси, плахти, оскільки «в Москві й у Ленінграді мода на українське» [8, с. 35].

Атмосфера ярмарковості чимось подібна до середньовічних карнавалів – на короткий час немовби стираються соціальні кордони, нівелюються протиріччя, кожна людина може одягнути або скинути соціальну маску. Віддавна ярмарок був святом, особливим дійством, тому до нього ретельно готувалися, одягалися в найкраще, там нерідко заводили знайомства, а іноді навіть знаходили кохання, як-от Грицька й Параска в «Сорочинському ярмарку» М. Гоголя.

Як слушно зазначає С. Бирик, ярмарок – це місце не лише для торгівлі, але й для обміну «інформацією, психоемоційними станами» [7, с. 89]. «В українській ярмарковій сміховій культурі на асоціативно-семантичному рівні можна визначити кілька субконцептів: ярмарок як скупчення; ярмарок як галас; ярмарок як живомовна стихія; ярмарок і «низова» словесність; ярмарок як розвага» [7, с. 89].

Зміна соціальних або гендерних ролей, що подеколи пов'язувалася з передодяганням, зазвичай супроводжувалася сміхом і веселощами. Народна демонологія виявлялася не страшною та не зловорожою, як, наприклад, описана у «Вечорах...» *червона свитка*.

Субконцепт «ярмарок як галас» вповні розкривається в класичній літературі, зокрема у творчості Г. Квітки-Основ'яненка, М. Гоголя, І. Нечуя-Левицького й інших. У нарисі О. Звичайної прикметною ознакою торжища є *відсутність багатоголосся*: «Той гомін – дивний, незвичайний! Він – виключно людський... <...> Не чути сполоханого кудкудакання вивезених на продаж курей, обуреного крякання закутих у мотузяні кайдани качок, гоноровитого готання чванькуватих гусей, загонистого ржання розпряжених і вже підготованих коней, зворушливо-довірливого мукання рогатої худоби й верескливого протесту підсвинків...» [8, с. 11]. У такій безмовності захована лекуча інвектива, спрямована проти антигуманної тоталітарної системи, що висловлена в репліці наймишки Ганни, «опудала з Хомутця», як називала її господиня Ревекка Миронівна.

Проста неграмотна селянка говорить про голод, на що господиня різко заперечує та промовляє текст газетних передовиць про «труднощі росту». На що Ганна втрачає на мить самоконтроль і страх перед арештом і кидає у вічі гірку правду: «– Так ото від тих труднощів росту в кожному селі тепер так багато мертвих, що їх без труни, без священника... десятками в одну яму, як собак, закопують?! Так ото від росту люди...

людей їдять?! Цікаво! А я й не знала досі, від чого воно таке сталося! Тепер, спасибі вам, знатиму!» [8, с. 41–42].

А в кінці твору О. Звичайна вдається до розлогого авторського відступу: «О, якби я була малярем-митцем, <...> я б намалювала невеличку, провінціального типу залізничну станцію з написом «Миргород», заспаного чергового з ліхтарем у руці, і... довгий-довгий вантажний потяг, який зі стоголо-сим металевим грюкотом обминає ту станцію, не спиняючись: щонайдужче мчить він до західних кордонів ССРСР, цупко тримаючи у своїм череві пшеницю, борошно, цукор, м'ясо, інші харчі, що їх «віддала» багата, родюча Україна й зокрема Миргородщина, і що їх буде продано за кордоном за безцінь. Брутальним дисонансом порушивши казкову симфонію ночі, потяг із харчами чорною метушливою гусінню сполохано тікає геть, неначе з украденим, – тоне в західній мряці, як у глибокім колодзі...» [8, с. 45–46].

Отже, у знесилених від голоду Великих Сорочинців не чути ні співів, ні валування собак, ні цвірінкання горобців – усе, що можна спожити, давно з'їдено. Письменниця вживає антитезу, щоб показати, як змінилося оспіване автором «Вечорів на хуторі біля Диканьки» українське село, використовує прийоми іронії (у глузливих висловах людей в юрбі), сатирично включає гоголівський інтертекст, згадуючи інші твори М. Гоголя, зокрема «Як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем» і «Мертві душі»: «Тепер Чічіков у советській Україні за один лише рік міг би мати понад сім мільйонів мертвих душ тих селян, що впали жертвами запровадження нової советської кріпаччини способом штучного голоду...» [8, с. 27].

У нарисі О. Звичайної також наявне зовсім інше семантичне наповнення образу торговіці – це демонстрація майнового стану, посад, можливостей, тобто такий собі різновид ярмарку марнотратства, як у «Невському проспекті» М. Гоголя або в романі В. Текерея. Таким чином, з'являється ще один субконцепт ярмарку – ярмарок як хизування. «Курортники» під пером О. Звичайної переважно розмовляють російською, одягаються «в українському стилі», бо це в моді, але водночас це ціла галерея негідників і пристосуванців, які не мають тіні співчуття до голодних дітей, котрі просять «хоч крихітку хліба!» [8, с. 14].

Ревекка Миронівна, одна з «курортниць», яка за хлібину придбала «плахту-красуню часів Гоголя», зовні подібна до романтичної героїні, насправді ж це бездушна хижачка, котра наживається на чужій біді. Дізнавшись, що її наймичка Ганна злила залишки какао й заховала шматочок сухого окрайця для голодної сестри, вилила напій у помийницю, суворо попередивши нещасну жінку про звільнення. О. Звичайна не протиставляє «курортників» за національною чи географічною ознакою – це новітня радянська буржуазія, «відповідальні працівники» різних радянських установ та організацій, котрі тільки й прагнуть, аби похизуватися один перед одним багатством і зв'язками.

Історія трагічної загибелі селянина Михайла Самодина підноситься до загальнолюдської трагедії. Письменниця з боєм описує руйнацію роботящої та талановитої родини.

Висновки. Якщо в гоголівських «Вечорах на хуторі біля Диканьки» Сорочинський ярмарок є втіленням живої народної стихії, символом гармонії, буяння життєвих сил, то в нарисі О. Звичайної навпаки – він є символом свідомого нищення українського народу. Краса рукотворних шедеврів,

які продаються напівмертвими від голоду селянами, різко контрастує з розкішними описами ярмаркових подій у творах Г. Квітки-Основ'яненка, М. Гоголя та інших. Діаспорна письменниця вибухає гнівним протестом проти визиску, який чинить більшовицька влада щодо українських селян, прирікаючи мільйони людей на голодну загибель. Опис торгового дійства в нарисі «Миргородський ярмарок» прямо протилежний гоголівському барвистому й багатоголосому образу веселощів і свята. У творі О. Звичайної відзначаємо повну відсутність сміхового начала, оскільки моральна стихія заповнила весь простір.

Образ Сорочинського ярмарку під пером письменниці узагальнено піднесений до загальнодержавного рівня визиску, знущань і свідомого нищення української нації. Тоталітарна держава заснована на обмані й грабунку, тому тримається на страхові. Люди мовчазні й залякані. Кинуте в юрбі слово «голод» призводить до негайної реакції міліції – жінку, котра його промовила, арештовують.

О. Звичайна створює образ велетенської торговіці, докорінно змінюючи семантичні акценти попередньої традиції. Її концепт ярмарку реалізований у субконцептах «скупчення людей», «галас», «народна стихія» та доповнений субконцептом марнославства. Завдяки памфлетно-пристрасним авторським відступам у нарисі «Миргородський ярмарок» моделюється анти тоталітарний дискурс. Письменниця майстерно послуговується прийомами іронії, інвективи, встановлює анти-тетичні інтертекстуальні зв'язки з попередньою романтичною традицією.

У романтичній традиції перемагало добро, як у «Сорочинському ярмарку» М. Гоголя, а в нарисі О. Звичайної реалістично зображено перемогу зла й хаосу. Таким чином, ярмарок – одна із традицій і форм суспільної комунікації – розкритий та оригінально трансформований у творі діаспорної письменниці. Відбулося сатиричне переосмислення семантики й поетики художнього втілення ярмаркового дійства, що було зумовлене трагічною історією ХХ століття.

Література:

1. Мацько В.П. Олена Звичайна. *Енциклопедія сучасної України*. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=16643 (дата звернення: 30.11.2021).
2. Ленська С.В. Українська мала проза 1920–1960-х рр.: на перетині жанру і стилю : монографія. Полтава : ПолтНТУ, 2014. 656 с.
3. Кушнерьова М.О. Гоголівський текст у творчій рецепції Олени Звичайної (на матеріалі нарисів «Миргородський ярмарок»). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»*. Одеса, 2014. № 8. Т. 2. С. 32–34.
4. Ленська С.В. Анти тоталітарний дискурс у малій прозі Олени Звичайної. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія «Філологія»*. 2015. Вип. 13. С. 37–45.
5. Ленська С.В. Рецепція гоголівських мотивів у «Миргородському ярмарку» Олени Звичайної. *Філологічні науки*. 2019. Вип. 30. С. 20–25.
6. Журба С.С. Трагедія українського селянства під час голодомору у прозі діаспори (на матеріалі творів Олени Звичайної та Івannya Чорнобривець). *Літератури світу: поетика, ментальність і духовність*. 2017. Вип. 10. С. 102–113.
7. Бирик С.П. Концепт «ярмарок» в українській сміховій культурі. *Культура слова*. 2019. Вип. 91. С. 87–103.
8. Звичайна О. *Миргородський ярмарок* : нарис. Мюнхен : Накладом Ліги українських політичних в'язнів, 1953. 46 с.

Lenska S. Satirical transformation of the fair concept in the essay by Olena Zvychnayna “The Myrhorod Fair”

Summary. The article examines the satirical transformation of the concept of “fair” in the essay “The Myrhorod Fair” by the talented writer from the diaspora Olena Zvychnayna. It is determined that the main theme of the work is exposing the inhumane essence of Stalin’s totalitarian state, in particular, the theme of the Holodomor of 1932–1933 is revealed.

The specifics of the author’s concept of creative dialogue with Gogol and his novel “Sorochynsky Fair” are analyzed. O. Zvychnayna used the method of satire, which became dominant in the structure of the plot, image system, in the author’s digressions, was at the speech level of the story. The method of satire is enhanced by the method of irony, which is realized in the epigraph to chapter 1.

It was found that the harmonious world of Gogol’s story contrasts with the horrible reality depicted in O. Zvychnayna’s essay. A totalitarian state is based on insurance. The changes that have taken place over a hundred years show that the the colorful and beautiful world has been destroyed.

The creative realization of the concept of “fair” through the opposition of two groups of images – sellers and buyers is analyzed. Examples from the text confirm that the sellers

at the fair are almost starving peasants, and the buyers are the newest Bolshevik elite, those who rest at the resort in Myrhorod. It is revealed that the concept of “fair” is realized through the subconcepts “fair as a crowd”, “fair as clamor”.

The image of the main character Mykhailo Samodyn, who embodies the collective image of the Ukrainian peasantry, is analyzed. He has the best human traits – diligence, kindness, care for relatives. He died of starvation and did not save his wife and two granddaughters.

Images of “holidaymakers” – the latest Soviet nomenklatura and members of their families who are indifferent to the death of thousands of peasants – are considered.

A comparison is made: in M. Gogol’s “Evenings on the farm near Dykanka” the Sorochyn Fair is the embodiment of a living folk element, a symbol of harmony, exuberance of vital forces, and in O. Zvychnayna’s essay on the contrary – it is a symbol of conscious destruction of the Ukrainian people. Elements of a pamphlet, satire, and pathos in the author’s digressions in the essay “Myrhorod Fair” simulate anti-totalitarian discourse.

Key words: fair concept, author’s digression, Holodomor, essay, intertextual connections, satire, irony.